

РЕЛІГІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДІАЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ

Олена Троїцька

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Анотація:

Проаналізовано еволюційні зміни толерантності. Багатогранна рефлексія толерантності як соціального феномена, цивілізаційного імперативу та культурно-освітньої цінності доповнена експлікацією можливостей релігійної толерантності. Розкрито чинники, які впливають на толерантнісні зміни, доведено, що концептуалізація духовних засад самореалізації людини актуалізується в періоди докорінного зламу ідеалів, норм, цінностей життя суб'єктів полікультурного світу. Схарактеризовано сучасну релігійну толерантність та її можливості в продовженні діалогу щодо розширення духовних прав особистості.

Троицкая Елена. Религиозная толерантность в контексте современных диалогических вызовов

Проанализированы эволюционные изменения толерантности. Многогранная рефлексия толерантности как социального феномена, цивилизационного императива и культурно-образовательной ценности дополнена экспликацией возможностей религиозной толерантности. Раскрыты факторы, влияющие на изменения толерантности, доказано, что концептуализация духовных оснований самореализации человека актуализируется в периоды коренной ломки идеалов, норм, ценностей жизни субъектов поликультурного мира. Дана характеристика современной религиозной толерантности и ее возможностей в продолжении диалога о расширении духовных прав личности.

Troits'ka Olena. Religious tolerance in the context of modern dialogic challenges

In the article the evolutionary changes of tolerance were analyzed. Many-sided reflection of tolerance as a social phenomenon, a civilization imperative and cultural-educational value was added with the explication of the religious tolerance capabilities. The author reveals the causes which influence the tolerance changes; she proves that the conceptualization of personal self-fulfillment spiritual foundations is actualized in periods of drastic break of life ideals, norms, values of the polycultural world subjects. Present-day religious tolerance and its capabilities in the dialogue continuation on the personality spiritual rights extension has been characterized.

Ключові слова:

діалог, експлікація, істина, наукова толерація, релігійна толерантність, рефлексія, терпимість, толерантність

диалог, истина, научная толерация, религиозная толерантность, рефлексия, терпимость, толерантность, экспликация

dialogue, truth, scientific toleration, religious tolerance, reflection, tolerance, explication.

Прогресивні тенденції розвитку цивілізації надають сучасній людині невичерпні можливості для реалізації її продуктивної активності, творчої ініціативності, соціальності й духовного піднесення. У процесі становлення взаємозалежного, взаємозумовленого ненасильницького світу особистісний фактор починає відігравати головну роль у суспільному житті, а майже всі проблеми зміщуються у сферу відносин «людина–людина». За таких умов виникає необхідність не тільки посилити толерантністю духовно-моральну складову життя людей, а й знайти нові форми та способи її імплементації в «глобалізований» світ, щоб він не поставав як технократичний, утилітарно-прагматичний, суперечливий і конфліктний.

У численних дослідженнях толерантності її сутність експлікується або як соціальний феномен, де вона визнається головним концептом комунікативної парадигми (Р. Апрусян, А. Колодний, П. Ніколсон, П. Рікер, М. Хом'яков та ін.), або як етичне самообмеження в умовах концептуальної нетерпимості (О. Довгополова, Е. Соловійов, В. Табачковський, М. Уолцер та ін.), або як цивілізаційний імператив нашого часу (А. Асмолов, Б. Гершунський, В. Лекторський та ін.), або як освітньо-культурна цінність і шлях до діалогу культур (М. Бахтін, М. Бубер, О. Грива, В. Гуцу, Н. Ушнурцева, Ю. Габермас та ін.).

У межах окресленої проблеми принциповим постає питання щодо рефлексії толерантності як атрибута діалогічної взаємодії, консенсуальної етики та духовно-практичного єднання людей на основі визнання найвищих цінностей. У сучасних практиках і в теоретичних працях наявні думки, що ставлять під сумнів можливості толерантності слугувати діалогу. Значною мірою ці думки екстраполюються на історично «першу» форму толерантності – релігійну – і навіть відносять релігію цілком до монологічного засвоєння і перебудови світу. Саме тому метою статті є спроба теоретичної реконструкції релігійної толерантності та визначення її змісту у функціональному полі діалогічної взаємодії.

Дослідженню питань, пов'язаних з еволюцією толерантності, присвячено багато праць науковців, думки яких не збігаються ні щодо її зародження та історії, ні щодо визначення сутності цього феномена. Варто погодитися з думкою таких дослідників, як М. Бабій, Л. Бобовникова, В. Гараджа, Ю. Іщенко, Л. Филипович, В. Форсова та ін., які вважають, що джерела толерантності слід шукати ще в античному світі, оскільки на це були об'єктивні причини: поліс як цілісність життя греків являв собою динамічну єдність різноманітного – інтересів індивідів, занять, сфер життя, проблем, рішень тощо. Античне суспільство демонструвало терпимість також і в релігійній

сфері, допускаючи існування богів інших народів поруч із «національними богами». Зазначимо, що толерантність у той час сприймалась як терпимість до «іншого» і формалізувалася в дискусії, діалозі, суперечці тощо. І це, на наше переконання, мало принципове значення, адже єдність різноманітного, а також певна демократичність організації життя поліса уможливили ситуацію, в якій ідея толерантності реально виявляла себе в системі багатоаспектної рефлексії суперечливих питань взаємодії громадян античних держав. Проте вона не мала цілком конкретного теоретичного визначення й понятійного осмислення.

На думку М. Бабія [2], перші теоретичні підходи в осмисленні ідей терпимості наявні вже в Демокрита, софістів, Сократа, а пізніше – в Аристотеля, стоїків, Цицерона. Чимало науковців не погоджуються з вище викладеним поглядом на теоретичне обґрунтування принципу толерантності в античності, а витоки теорії толерантності та її розвиток пов'язують безпосередньо з початком наукових розробок, що актуалізуються в Новий час багатьма вченими, митцями, політиками й релігійними діячами (В. Гараджа, В. Пісоцький, Е. Соловйов та ін.). Ми погоджуємося з Ю. Іщенко, що в пошуках аналогів толерантності в античній філософії можна натрапити на поняття, які суттєво відрізняються від неї своїм фундаментальним сенсом, оскільки вона значною мірою не тематизувалася будь-якими відомими формами свідомості й не репрезентувалася як проблема в жодному типі дискурсу; не було також і терміна на позначення поняття толерантності тощо. Але, вважає вчений, «...відсутність тематизації толерантності можна інтерпретувати як абсолютну її присутність, тобто таке виявлення, що не становило проблеми з її втіленням» [4, с. 116].

Релігійні корені толерантності обґрунтовує російська дослідниця В. Форсова, яка вказує на виникнення толерантності в античний період і зазначає, що «проблема толерантності (від лат. *tolerance* – терпіння) виникла в ті часи й найгостріше поставала там, де народи з різним віросповіданням були змушені жити разом у межах великих імперій (імперія Олександра Македонського й Діадохів). Вона розв'язувалася як проблема здатності держави через примус установити релігійну єдність. Як світоглядна основа толерантності античний космополітизм був не стільки антитезою націоналізму, скільки прагненням перемогти людські пристрасті й знайти небесне громадянство» [6, с. 55].

Ми вважаємо, що в античну епоху проблема толерантності не була актуальною не лише тому, що не стояло тоді таких практичних завдань, як

перед сучасністю, а ще й тому, що її не диференціювали з моральнісних, соціально-етичних і духовних експлікацій життя людини того часу, оскільки в межах космоцентричного світогляду, що панував тоді, найвищою людською цінністю був *Logos* (Космічний розум), і головне призначення людини вбачалося в загальнолюдському прагненні до гармонії зі світом, тобто природою та соціумом. Усе інше, що не вкладалося в ці ідеологеми, заперечувалося на рівні «*Dura lex, sed lex*».

Своє подальше втілення ідея релігійної терпимості знайшла у християнстві. У перші чотири століття становлення й розвитку християнства, коли його адепти були об'єктами гонінь, переслідувань з боку держави, суспільства, християнська церква устами вчителів – Отців церкви – активно проповідувала віротерпимість. Заклики до віротерпимості з боку влади до християн знаходимо в Тертуліана, Лактанція, Афанасія Александрійського, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та ін. Саме тому їхні роздуми щодо толерантності можна вважати витоками середньовічної толерантності й до певної міри сучасних їй релігійних концепцій. У західноєвропейській традиції стрижневими суперечностями, що потребували толерантності в релігії, були ідея варіативних шляхів до Бога та розуміння релігійного ідеалу.

Але, на нашу думку, хоча тогочасні концепції толерантності й формувалися в контексті віротерпимості та мали апологетичний, теологічний характер, тобто в когнітивному сенсі й діалогічному пошуку консенсусу були значно обмеженими, все ж таки первинний смисл терпимості до інших релігійних вірувань, насамперед до переслідуваних владою, був помітним. Цей смисл форматувався в розуміння багатоманітності способів служіння Богу як всередині християнської релігії, так і в інших релігіях, у моральний нейтралітет релігійних обрядів, в особистісний вибір шляху до Бога, у високу оцінку земних почуттів тощо. Навіть сам термін «*tolerantia*» отримує спеціальне соціальне значення: допущення існування «Іншого», чужого як у релігійному, так і в культурному сенсі.

Саме тому було б неправомірним пов'язувати раціональне прочитання толерантності лише з культурою Реформації й Нового часу, відмовляючи в цьому середньовічній християнській традиції. Адже витоки раціонального тлумачення толерантності бачимо в Новому Заповіті, де закладаються, по суті, основні раціональні вимоги толерантності – принцип взаємності, свобода віросповідання та взаємна терпимість-толерантність тощо. Підкреслимо, що раціональне значення

терпимості постійно дискредитувалося державою, залишаючи її поза межами державного життя, оскільки християнство перетворювалося на державну релігію, і це був певний парадокс, який доповнювався тим, що терпимість була значно більшою до віросповідання мусульман та іудеїв, ніж до єретиків.

Звичайно, як за сутністю (головним концептом релігійної толерантності середньовіччя є свобода віри в Бога), так і за змістом і структурою (йдеться лише про віротерпимість) толерантність мала значно обмежений вплив на розв'язання суперечливих питань людської взаємодії. До того ж, розуміння толерантності, що ґрунтувалося на врахуванні інтересів конкретного індивіда, його неповторної особистості, було неспроможним на початку XVI ст. в Європі подолати ідейну конфронтацію в суспільстві, що вимагала практичних дій. Так, Нантський едикт 1598 р. Генріха IV дозволяв і католикам, і протестантам жити в усіх містах, але обмежував їх у формах віросповідання. Ми вважаємо, що тогочасна реформаційна думка хоча й зосереджувалася на інтересах конкретних людей у їхньому земному житті, що й стало основою декларації принципів толерантності, все-таки суттєво не впливала на покращення ситуації, оскільки орієнтувалася на індивідуальну мораль і ранній гуманізм і використовувала його як принцип широкої терпимості в питаннях віри, як відмову від догматики, як любов, терпіння та душевну чистоту (Еразм Роттердамський).

Початок створення новоєвропейської концепції терпимості можна пов'язати з діяльністю так званих «апостолів терпимості» (С. Кастелліон, П. Шаррон, Ж. Валле, М. Монтень, Б. Паскаль, П. Бейль), із започаткуванням таких філософських течій, як «новий пірронізм» і «новий скептицизм», а також із концептуально оформленими трактатами (програма мінімальної універсальної релігії Л. Валлі й Т. Мора, модель «природної релігії» П. Бейля, «громадянської релігії» Ж.-Ж. Руссо та ін.). Головною ідеєю цих програм, на думку Е. Соловйова, було зведення християнської релігії до невеликої кількості істин, необхідних для спасіння й надання людям можливості мати різні погляди з усіх інших питань. Але ця ідея, як він вважає, «... виявляється абсолютно нездійсненною, оскільки на практиці вона означає універсалізацію самої нетерпимості» [5, с. 105].

Проблема терпимості, яка порушується в епоху Реформації, виявляє міцний зв'язок з проблемами свободи волі, неупередженості щодо внутрішнього досвіду віруючого. Реформаційні ідеологи оновлення віри були проти духовного засилля й духовної репресивності догматизованого християнства, зрощеного з

політичними й державними структурами свого часу. У цьому сенсі вони виявляли нетерпимість щодо церковного кліру, попів, князів. Водночас у релігійно-реформаційних доктринах, які відображали необхідність автоматизації внутрішнього світу людини, закладалися нові етичні принципи й вироблялися нові норми поведінки людей: зміцнення в кожному віруючому впевненості у власному виборі; формування відповідального, професійного ставлення до роботи як до обов'язку перед богом і гарантії спасіння тощо. Разом із тим, протест проти церковної догми, критика її з позицій простої людини, яка апелювала до особистісного досвіду та до Святого писання, на нашу думку, не стосувалася діалогу в широкому розумінні, і толерантність «працювала» тільки у внутрішньоособистісному діалозі із заповідями.

Ідеї філософів середньовіччя щодо широкої терпимості в питаннях віри та відмови від догматизму підтримував і розвивав французький філософ епохи Відродження М. Монтень, який уважав, що терпимість, здоровий глузд, розумне почуття міри покликані охороняти гармонію особистості, свободу душі. Тому він і проголосив принципи толерантного спілкування: «Жодне судження не вразить мене, жодна думка не образить, які б чужі вони для мене не були. Немає дивацтва настільки легковажного та дивного, яке б я не вважав загалом допустимим творінням людського розуму... Ми повинні поблажливо ставитися до найрізноманітніших суджень, і якщо ми з ними не згодні, будемо їх все ж спокійно вислуховувати... Судження, супротивні моїм поглядам, не ображають і не пригнічують мене, а тільки збуджують сили мого розуму» [1, с. 248; 252].

Здійснений нами теоретичний аналіз і накопичений практичний досвід свідчать, що саме через світогляд, який охоплює не просто результати фіксації об'єктивного стану речей, а й позицію суб'єкта (його ставлення до дійсності, мети, цінностей, ідеалів) толерантність зростає до єдності об'єктивного й суб'єктивного в людині, стає не лише ознакою поважного ставлення до інших культур, а й ознакою впевненості у власній позиції, надійності та відкритості до інших ідейних течій.

На основі вивчення праць П. Бейля, Дж. Роулса, Р. Форста та інших мислителів Ю. Габермас провів глибокий аналіз релігійної толерантності й визначив її одним із базових складників будь-якої ліберальної політичної культури, що має також системне значення, оскільки в ній ураховано важливий компонент – «право відмови за переконанням». До того ж, він вважає, що «...толерантний захист від зіткнень релігійних вірувань і дотепер залишається

прикладом контролю, що заснований на власному баченні відмови від конкурентних зазіхань на особливу значущість, яке, до речі, не повинно бути практичним втіленням, яке б нашкодило цивілізованому ставленню до тих громадян, які інакше думають» [7, с. 47]. Надзвичайно принциповими положеннями щодо потенціалу й можливостей релігійної толерантності в діалогізації знання та відносин можна вважати погляди філософа на специфіку релігійної й наукової толерації. Спробуємо окреслити цю рефлексію в таких позиціях:

– толерантність віруючих щодо істин чужої віри в загальному вигляді є ідентичною ставленню вчених до конкурентних теорій (співпраця в пошуках істини);

– «в ідеальному спрощенні» вчені шукають невідкриті істини й готові в межах критики сприймати інші обґрунтування й власні помилки; теологи вважають істину відкритою й такою, що не підлягає перегляду, а потребує захисту;

– релігійна толерантність не обмежує можливості віруючих помилятися в розумінні, але статус віри об'єднує істинність і переконаність як Благо, що детермінує поведінку; толерантність науковців у цьому плані вимагає стриманості щодо поєднання своїх наукових висновків із тим, що знаходиться поза межами їхньої наукової діяльності;

– специфікація наукової роботи створює умови для толерантної нейтралізації впливу на наукові результати конфліктів «життєвого світу»; у міжрелігійних суперечках така нейтралізація руйнується релігійними догматами щодо особистісної поведінки тощо [7, с. 45–53].

Отже, на нашу думку, навіть така специфіка релігійної толерантності зовсім не означає нездатності теологів вести діалог і консенсуально розв'язувати суперечливі питання на основі етики єднання. Більше того, когнітивні розбіжності мають спонукати до толерантності, якщо є раціонально аргументовані претензії на значущість. Достатньо серйозні вимоги до спілкування, толерації розроблено й відображено в колективній праці під керівництвом В. Даренського [3], які спонукають релігійних діячів, віруючих посилити пошук способів розширення культурних прав, діалогічної взаємодії, екзистенційної релевантності та істини, добра й краси.

Таким чином, історичний аналіз доводить, що зміст толерантності як світоглядного феномена визначається контекстуальним характером і спрямовується на подолання тієї чи іншої (конкретної) форми нетерпимості. Усі перетини та вияви нетерпимості відповідно позначаються на характері толерантнісного світогляду й поведінки людини. Підкреслимо, що

тематизація терпимості, пов'язана з духовними засадами самовизначення й самоздійснення індивіда, завжди виявляється в періоди докорінного зламу ідеалів, норм, стереотипів життєдіяльності й поведінки людини.

Аналіз досліджень сутності толерантності свідчить, що з кожним новим етапом змінювалася її концептуалізація, тобто трансформувалося розуміння сутнісно-змістових ознак. Так, античне розуміння толерантності як вияву справедливості, неупередженості, доброзичливості, прихильності у ставленні до Іншого, як механізму подолання людських пристрастей і зародження «небесного громадянства», змінюється філософією середньовічного теоцентризму, який розглядав терпимість як відповідь на тогочасне суспільне життя і вбачав у ній ідеал, засіб запобігання розбрату, реалізацію різноманіття служіння Богу й вибору особистісного шляху до нього; антропоцентризм і ранній гуманізм Відродження надавав значної уваги особистісному виміру толерантності як вияву неповторності особистості, способу спасіння людини, як християнському принципу любові до ближнього та присутності в людині загального закону природи тощо; класична раціональність Нового часу значною мірою спрямовувала розуміння толерантності в бік соціологізаторських підходів і політико-правової аргументації відмови від безмежної свободи на користь безмежної рівності людей (таке розуміння толерантності є теоретично усвідомленим змістом права). Воно базувалося на впевненості в існуванні єдиної (державно-правової) істини, хоча це не виключало з толерантності її загальнолюдської сутності, функцій раціонального пом'якшення групових суперечностей і наближало її до «Золотого правила» – ставлення до людства як до мети й ніколи як до засобу; сучасні концепції толерантності репрезентовані філософією посткласичної раціональності, ірраціоналізмом, екзистенціалізмом, феноменологією та іншими філософськими напрямками.

Сучасні релігійні уявлення толерантності та практики толерації продовжують у нових умовах традиції попередників щодо утвердження не тільки релігійної свободи, а й загальнолюдських, людиномірних універсалій.

Останнім часом майже ніхто з учених і практиків не сумнівається в необхідності навчання людини діалогової взаємодії, в якій толерантність має посідати чільне місце. Саме тому діалогічний потенціал слід виявляти в усіх видах і проявах толерантності, якщо вона спрямована на усунення дискримінації, на утвердження універсальних цінностей – добра, істини, справедливості та краси. У цьому сенсі доречним є аналіз толерантності у площині

Список використаних джерел

1. Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья. В 2-х т. — Т. 1. — СПб. : Амфора, Изд-во Русской христианской гуманитарной академии (Санкт-Петербург), 2008. — 544 с.
2. Толерантність: теорія і практика: Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / А. М. Колодний (наук. ред.), М. Ю. Бабій (упоряд., авт. передмови). — К. : Центр релігійної інформації і свободи Української асоціації релігієзнавців; Міжнародний фонд «Відродження» та ін., 2004. — 125 с.
3. Діалог sub specie thicae / Даренський В. Ю., Жулай В. Д., Карачевцева Л. М. та ін. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. — 280 с.
4. Іщенко Ю. А. Толерантність як філософсько-світоглядна проблема / Ю. А. Іщенко // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 4. — С. 44—56.
5. Соловйов Е. Толерантність як новоевропейська універсалія / Е. Соловйов // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти доби. — К. : Політ. думка, 1997. — 494 с. — С. 99—115.
6. Форсова В. В. О религиозных корнях толерантности / В. В. Форсова // Социологические исследования. — 2004. — № 1. — С. 54—61.
7. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий / Ю. Хабермас // Социологические исследования. — 2006. — № 1. — С. 45—53.

Відомості про автора:

Троїцька Олена Михайлівна
troizka@ukr.net

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м.Київ, 01601, Україна.
doi:10.7905/vers.v0i4.1026

Надійшла до редакції: 11.01.2015 р.
Прийнята до друку: 01.02.2015 р.

References

1. Neretina, S.S., Burlak, L. V. (2008). *Anthology of the medieval thought. Theology and philosophy of the Middle Ages in Europe. In 2 vol. Vol. 1.* SPb. : Amfora, Publishing House of Russian Christian Humanitarian Academy (St. Petersburg) [in Russian].
2. Kolodnyi, A. M., Babii, M. Yu. (2004). *Tolerance : theory and practice : Meditations of philosophers and religious scholars. International juridical documents (extracts).* Kyiv : Centre for religious information and freedom of the Ukrainian association of religious scholars ; International fund "Vidrodzhennia" et al. [in Ukrainian].
3. Daren's'kyi, V. Yu., Zhulai, V. D., Karachevtseva, L. M. (2011). *Dialogue sub specie thicae.* Kyiv : PARAPAN Press [in Ukrainian].
4. Ishchenko, Yu. A. (1990). Tolerance as philosophical and worldview problem. *Filosofs'ka and sotsiologichna dumka*, 4, 44—56 [in Ukrainian].
5. Soloviov, E. (1997). Tolerance as the new European universal. In : *Demons of the world and gods of the war. Social conflicts of the period.* Kyiv : Polit.dumka. 99—115 [in Ukrainian].
6. Forsova, V. V. (2004). On the religious roots of tolerance. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 1, 54—61 [in Russian].
7. Habermas, J. (2006). When to be tolerant? On competition of worldviews, values and theories. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 1, 45—53 [in Russian].

Information about the author:

Troiits'ka Olena Mykhailivna
troizka@ukr.net

National Pedagogical M. P. Dragomanov University

9 Pirihoiv St., Kyiv, 01601, Ukraine.
doi:10.7905/vers.v0i4.1026

Received at the editorial office: 11.01.2015.
Accepted for publishing: 01.02.2015.